

Beşar Esad, rejimin Hafız Esad döneminden beri devam eden pragmatik karakterini çeşitli ittifaklar bağlamında aynen sürdürdü.

Beşar Esad Dönemi Suriye Dış Politikasında Pragmatizm ve Türkiye-Suriye İlişkilerinin Geleceği

Pragmatism in Syrian Foreign Policy under Bashar al-Assad and the Future of Turkish-Syrian Relations

Arş. Gör. Nuri SALIK

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Tarih Bölümü,
ODTÜ U.İ.B. Yüksek Lisans Programı
nurisalik@gmail.com

Abstract

This study aims to analyze pragmatic nature of Syrian foreign policy during the rule of Bashar al-Assad and its impact on Turkish-Syrian relations. International isolation with which Syria faced after the US invasion of Iraq in 2003 forced Bashar's administration to develop close relations with Turkey to diversify Syria's regional alliances. However, with the advent of the Arab Spring in Syria in mid-March 2011, Bashar began to shift his alliance with Turkey when Turkish PM Erdoğan called for him to give up power, backed opposition groups and imposed sanctions on Syria. This article argues that while Bashar al-Assad has different cards in his hands, such as Russia, China, Iran, Hezbollah and Hamas; Turkey cannot influence Syria. Thus, regime change in Damascus will continue to be a matter of uncertainty and Bashar will play all of his cards until losing the last one to protect the Baathist regime.

Rejimin tehlikeye girdiği ve uluslararası baskıların arttığı bir dönemde Türkiye ile pragmatik bir işbirliğine giren Esad, yine uluslararası baskıların arttığı bir dönemde bu ittifaktan, elinde kullanabileceği farklı kartlar olduğu için vazgeçmiştir.

Giriş

Arap Baharı'nın 2011 Mart ayının ortasında ulaştığı Suriye'de Baas rejiminin sonunun Tunus, Mısır ve Libya'ya benzeyip benzemeyeceği hala belirsizliğini korumaktadır. 1970'te Hafız Esad'ın iktidara gelmesiyle bölgesel bir güç olarak ortaya çıkan ve Ortadoğu'nun neredeyse bütün ihtilafli meselelerinde kilit konumda bulunan Suriye'nin geleceği hem bölgesel hem de küresel dengeler açısından büyük önem arz etmektedir. Hassas mezhep dengeleri üzerine kurulu olan Suriye'de muhtemel bir rejim değişikliğinin ABD'den Rusya'ya, İran'dan Lübnan'a, Türkiye'den İsrail'e çok büyük etkileri olacaktır.

Hafız Esad, Kasım 1970'te Baas Partisi'nin askeri kanadı içindeki eski yol arkadaşı Salah Cedit'e karşı gerçekleştirdiği kansız darbeyle Suriye'de 1946 yılından beri devam eden askeri darbeler dönemini kapatmıştır. 1946-1970 yılları arasındaki siyasi hizipleşmelerin, toplumsal çalkalanmaların ve askeri darbelerin yol açtığı politik istikrarsızlığın önüne geçerek istikrarlı bir devlet kurmak isteyen Hafız Esad, bunu kendi şahsı üzerine yükselen otoriter-totaliter bir rejim inşa ederek başarmıştır.¹ Hafız'ın gerçekleştirdiği başarılı devlet inşa süreci ile birlikte Suriye bölgesel bir güç haline gelerek Mısır, Irak ve Suudi Arabistan gibi devletlerin Ortadoğu'daki iktidar mücadelesine bağımlılıktan kurtulmuş ve bağımsız bir dış politika izlemeye başlamıştır. Sünni elitler tarafından sosyo-ekonomik yaşam ve politik güçten yüzyıllardır dışlanan kırsal tabanlı Arap Alevi (Nusayri) mezhebi üyelerinin bağımsızlık sonrası ordu ve Baas Partisi yoluyla dikey mobilyasyonu Hafız Esad'ın iktidara gelmesiyle zirveye

ulaşmıştır. Esad, kendisinin mutlak otoritesine dayanan bir diktatörlük inşa ederken, bürokrasi, ordu ve istihbarat servislerindeki kilit noktalara özellikle kendi klanından olan Alevileri yerleştirerek iktidarını sağlamlaştırmıştır.² Alevilerin devlete eklenerek güç ve iktidarı ele geçirmesi Suriye'de mezhep-devlet çıkarlarını iç içe geçirmiştir.

İktidara geldiği andan itibaren realist bir dış politika takip eden Hafız Esad, bölgesel ve uluslararası kriz dönemlerinde rejimin bekasını korumak ve ülkenin güvenliğini sağlamak için bölgesel ve küresel güçlerle ideolojik olmayan birçok pragmatik ittifak kurmuştur. Esad'ın İran-İrak Savaşı sırasında İran'ı desteklemesi ve Körfez Savaşı sırasında ABD öncülüğünde Irak'a karşı kurulan ittifaka katılması bu politikanın en iyi örneklerindedir. Esad, Suriye'nin güvenliğine yönelik en büyük tehlike olarak gördüğü İsrail'e karşı bölgesel konumunu güçlendirmeye özel önem vermiş, bu sebeple, 1976'da Lübnan'a asker göndermiştir. Esad ayrıca, İsrail'e karşı aktif mücadele eden Hizbullah ve Hamas gibi örgütlere patronluk yaparak ABD'ye ve İsrail'e karşı caydırıcılığını artırmaya çalışmıştır.

Hafız Esad'ın 2000 yılında ölümüyle iktidarı devralan oğlu Beşar Esad'ın karşılaştığı uluslararası problemler karşısında babasının pragmatik dış politika vizyonunu devam ettirdiği görülmektedir. Beşar Esad, tıpkı babası gibi, bölgesel ve uluslararası kriz dönemlerinde ülkesini izolasyondan kurtarabilmek ve İsrail'e karşı elini güçlendirebilmek için çeşitli ittifaklar geliştirme stratejisi izlemiştir. Bu bağlamda, ABD'nin 2003 yılındaki Irak işgalinden sonra ABD ve İsrail tarafından

Esad rejiminin elinde halen, iktidarını sürdürmek için kullanabileceği birden fazla kart bulunuyor. Bunların başında İran ve Lübnan Hizbullah'ı ile ilişkiler geliyor.

kuşatılan Beşar Esad, Türkiye ile yakınlaşma politikaları izlemeye başlamıştır. Bu yazıda, 2003 sonrası dönemde gelişen Türkiye-Suriye ittifakı, Suriye dış politikasındaki pragmatik yaklaşım çevresinde ele alınacaktır. Daha sonra, Arap Baharı'yla birlikte bu ittifakın çöküş nedenleri değerlendirilerek, iki ülke arasındaki ilişkilerin kopuşunun Beşar Esad rejimi üzerinde etkisi olup olmadığı tartışılacaktır. Sonuç kısmında ise, Türkiye-Suriye ilişkilerinin ve Baas rejiminin geleceği konusunda öngörülerde bulunulacaktır.

Tarihsel Pragmatizmi Miras Almak: Beşar Esad Dönemi Suriye Dış Politikası

Hafız Esad 10 Haziran 2000 tarihinde vefat ettiğinde arkasında Baas Partisi, ordu ve istihbarat servisleri içinde Nusayrilerin tartışılmaz üstün-

lüğü bulunan güçlü bir devlet bıraktı. Suriye'yi otuz yıl boyunca askeri diktatörlükle yöneten Hafız Esad'ın yerine geçen oğlu Beşar Esad'ın izleyeceği politikalar Suriye'nin Ortadoğu'nun birçok meselesinde kilit rol oynaması nedeniyle büyük önem arz etmekteydi. Babasına oranla daha farklı bir ortamda yetişen ve yurtdışı tecrübesi sayesinde liberal eğilimlere sahip olan Beşar Esad, liderliğinin ilk yıllarında demokratik reformlar adına bazı ümit verici adımlar atsa da, birtakım iç ve dış sebeplerden dolayı beklenen reform hamlesini bir türlü gerçekleştirememiştir. İktidarının ilk yıllarında ABD ve AB ile iyi ilişkiler geliştirme politikası güden ve ekonomik liberalleşme yolu ile küresel kapitalist sisteme entegre olarak Suriye ekonomisini güçlendirmeyi hedefleyen Beşar'ın özellikle ülkesinin güvenliğini temin için kurduğu pragmatik ittifaklar ve

İsrail'e karşı çeşitli örgütlere patronluk yapma politikası bağlamında babasının mirasını devraldığı gözlemlenmektedir.

Beşar Esad'ın iktidara gelmesinden sonra Suriye'yi yerel, bölgesel ve uluslararası krizlerle dolu bir ortamda yönetmeye çalıştığı bir gerçektir. İsrail'le 1991 yılında başlayan barış görüşmelerinin 2000 yılında çökmesinden sonra İsrail'e karşı rejimin güvenliğinin sağlanması ve uygun bir barış anlaşması ile Golan Tepelerinin geri alınması Beşar Esad'ın en önemli dış politika gündemi haline gelmiştir. İsrail'in rejimin güvenliğine karşı tehdidi, Esad'ın ekonomik liberalleşme ve yolsuzluklarla mücadele için öngördüğü reformları hayata geçirmesini engellemiş, bunun sonucunda özellikle petrol zengini ülkelerden Suriye'ye gelmesi beklenen ekonomik kaynakların elde edilmesinin önü tıkanmıştır. Bu ise, Esad'ın liberalleşme yoluyla elde edemediği kaynakları sağlamak için 2001 yılında eski düşman Irak'ın Suriye üzerindeki petrol boru hatlarını Birleşmiş Milletler yaptırımları olmasına rağmen yeniden faaliyete geçirmesine neden olmuştur.³

2001 yılında George W. Bush ile birlikte Likud bağlantılı neo-con'ların ABD'de iktidara gelmesi ve 11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin uluslararası terörizmle mücadele adına 2003 yılında Irak'ı işgal etmesi Beşar Esad'ı zor durumda bırakmıştır. Irak'la 2001'den itibaren geliştirdiği ekonomik ilişkiler sebebiyle ABD'nin tepkisini çeken Beşar Esad, 1991'deki Körfez Savaşının aksine, Irak'a karşı kurulan koalisiyona katılmayı reddetmiştir. ABD'de İsrail'i sonuna kadar destekleyen bir hükümetin bulunması ve Bush'un Suriye-İsrail ilişkileriyle ilgili herhangi bir vatte bulunmaması, aksine Suriye'yi Lübnan'dan çekilmeye; Hizbullah, Hamas, İslami Cihat gibi bölgesel kartlarına verdiği desteği çekmeye ve Irak işgaline ortak olmaya zorlaması Esad'ın işgale karşı çıkmasına neden olmuştur. Bu teklifler, Şam yönetiminin İsrail'e karşı bütün kartlarını elinden alacağı ve Golan'ın geri alınması idealini ortadan kaldıracığı için kabul edilmemiştir.⁴ Esad'ın bu politikası ABD-Suriye ilişkilerinin gerginleşmesine yol açmış, bu sebeple ABD, Aralık 2003 ve Mayıs 2004 aylarında Esad'ın Iraklı

direnışçileri desteklemesi, uluslararası terörizme arka çıkması ve Suriye'nin Lübnan işgali gibi bahanelerle Suriye'ye bir dizi siyasi ve ekonomik yaptırım uygulamıştır.⁵

Bir taraftan İsrail, öbür taraftan İsrail'e arka çıkan Bush yönetiminin işgal ettiği Irak arasında sıkışan Beşar Esad, babası döneminde uygulanan dış politika yöntemlerine başvurma yoluna gitmiştir. Esad, 2003'ten sonra zaten yakın olduğu İran'la ilişkilerini daha da derinleştirerek bölgesel yalnızlıktan kurtulmayı, Hizbullah, Hamas ve İslami Cihat gibi örgütlere aktif patronluk yaparak İsrail ve ABD'ye karşı caydırıcılığını artırmayı hedeflemiştir. Ayrıca Suriye'nin ittifaklarını çeşitlendirme stratejisini bağlamında, Irak işgaline karşı çıkan Türkiye ile yakınlaşma politikası izlenmeye başlanmıştır.

Irak işgalinin ardından Suriye'ye Ortadoğu'daki en büyük darbe 2005 yılında Lübnan eski Başbakanı Refik Hariri suikastından sonra gelmiştir. Lübnan'ın en önemli politikacılarından biri olan Hariri'nin öldürülmesi uluslararası kamuoyunun dikkatini Suriye'ye çevirmesine yol açmış ve Batı'nın baskıları sonucu Esad, 1976'dan beri Lübnan'da bulunan Suriye askerlerini geri çekmiştir. Böylece Suriye, güvenliğini sağlamak için İsrail'e karşı elindeki en önemli stratejik kartlardan biri olan Lübnan'ı kaybetmiştir. Hariri suikastını takip eden dönemde zor günler geçiren Esad'a en büyük desteği İran vermiştir. 2005 yılında radikal bir dış politika söylemiyle iktidara gelen Mahmud Ahmedinecad döneminde İran-Suriye ilişkileri her alanda gelişmiş ve stratejik ittifak düzeyine çıkmıştır. Ahmedinecad'ın 2006 yılında Şam'ı ziyaret ederek Esad ve Hizbullah lideri Hasan Nasrallah'ın yanı sıra, Hamas, İslami Cihat ve diğer Filistinli direniş örgütleriyle görüşmesi Batı ve İsrail karşıtı direniş cephesinin güçlenmesine yol açmıştır.⁶

Beşar Esad'ın, tıpkı babası gibi, sıkıntılı dönemlerde Suriye'yi rahatlatacak ittifaklar kurma politikasını başarıyla uyguladığını söyleyebiliriz. İran'ın desteğini arkasına alan Esad, Lübnan'daki Şii Hizbullah, Filistinli Hamas ve İslami Cihat gibi örgütlere patronluk yapmaya devam ederek

Suriye’de rejimin yıkılmasının Nusayrilerin yüzyıllar sonra elde ettiği ayrıcalığı yok etme ve Sünnilerle bir mezhep savaşının fitilini ateşleme ihtimali, Suriye’yi Tunus, Mısır ve Libya’daki rejimlerden farklılaştırmaktadır.

İsrail ve ABD’ye karşı kullanabileceği kartları elinde tutmaya devam etmiştir. Özellikle 2006 İsrail-Hizbullah savaşı sırasında İran’ın Hizbullah’a ve Hamas’a Suriye yoluyla ulaşması Suriye’ye kilit bir rol kazandırmıştır. Esad; ABD, İsrail, Suudi Arabistan, Mısır ve Ürdün’e karşı, İran ve bölgesel örgütlerle elde ettiği kartlara 2003 yılından sonra Türkiye ile geliştirdiği pragmatik ittifakı da ekleyerek bölgesel konumunu güçlendirmiştir. Batı ile ilişkileri bir türlü düzelmeyen Esad yönetimi küresel ölçekte Rusya, Hindistan ve Çin gibi aktörlerle iyi ilişkiler geliştirmeye özen göstermiştir.

Beşar Esad Dönemi’nde Türkiye-Suriye Yakınlaşması

Tarihsel süreç içinde Türkiye-Suriye ilişkilerine baktığımızda Hatay meselesi, su sorunu ve Hafız Esad’ın PKK’ya verdiği desteğin iki ülke ilişkilerinin yıllarca soğuk seyretmesine yol açtığı görülmektedir. 1998 yılındaki Öcalan Krizi sonrası imzalanan Adana Protokolü ile düzelmeye başlayan ilişkiler 2000 yılında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer’in Hafız Esad’ın cenaze törenine katılmasıyla daha da iyileşmiştir. Türkiye-Suriye ilişkilerindeki asıl kırılma noktası ise 2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AK Parti) iktidara gelmesi ve Türk dış politikasının Ortadoğu paradigmasını değiştirmesiyle yaşanmıştır. ‘Komşularla sıfır sorun politikasını’ Ortadoğu’ya yönelik politikasının temel yaklaşımı olarak benimseyen AK Parti, bu çerçevede Suriye ile ilişkilere özel önem vermiştir. AK Parti hükümetleri döneminde, Türkiye-Suriye ilişkileri özellikle siyasal ve ekonomik alanlarda hızla gelişmiş ve

iki ülke arasındaki problemler çözüme kavuşturulmuştur.

Beşar Esad’ın ABD ve bölgesel müttefikleri Mısır, Suudi Arabistan, Ürdün ile olan soğuk ilişkileri İsrail’in Suriye’nin güvenliğine oluşturduğu tehditle birleşince, Türkiye’nin bölgesel ortaklığı daha da önem kazanmıştır. İki ülkenin Irak’ın işgaline karşı aynı tavrı benimsemesi, Suriye-Türkiye ilişkilerinde yakınlaşmaya yol açarak Esad’ın İsrail ve ABD tarafından kuşatılmışlık hissini azalmasına sebep olmuş ve iki ülke arasında yeni işbirliği imkânlarının kapısını açmıştır. Türkiye-Suriye ilişkilerindeki yakınlaşma sonucu 2008 yılında Türkiye; Suriye ile İsrail arasındaki barış görüşmelerinde arabuluculuk rolünü üstlenmiştir. Fakat aynı yıl içinde İsrail’in Gazze saldırısı Türkiye-İsrail ilişkilerinde soğuk rüzgârlar esmesine sebep olmuş, 2009 yılındaki Davos Kriziyle birlikte Türkiye-İsrail ilişkileri adeta kopma noktasına gelmiştir. Türkiye-İsrail ilişkilerinin gerginleşmesi, Türkiye-Suriye ittifakına yeni bir ivme kazandırmıştır.

1990’lı yıllarda güvenlik alanında çok önemli iki stratejik müttefik olan Türkiye ve İsrail arasındaki gerginlik, Türkiye-Suriye yakınlaşmasını hızlandırmış, bu bağlamda, iki devlet Nisan 2009’da İsrail’i rahatsız eden ortak bir askeri tatbikat düzenlemiştir.⁷ Böylece Suriye, İsrail’e karşı verdiği mücadelede İran’dan sonra çok önemli bir bölgesel kart daha kazanmıştır. 13 Ekim 2009’da Türkiye ve Suriye arasında iki ülkenin toplam on bakanının katılımıyla Halep ve Gaziantep’te Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi 1. Bakanlar Kurulu toplantısı yapılmış ve ilişkiler bambaşka bir boyut kazanmıştır. Dışişleri Bakanı Ahmet

Türkiye-Suriye ilişkilerinin iyileşmesi ancak Suriye’de rejim değişikliğinin gerçekleşmesi ile mümkün olacak.

Davutoğlu bu toplantı sırasında Türkiye-Suriye ilişkilerinin sloganını “Ortak kader, ortak tarih, ortak gelecek” olarak belirtmiştir.⁸ 22-23 Aralık 2009’da Şam’da Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi’nin başbakanlar düzeyindeki Birinci Konsey toplantısı yapılmış ve Türkiye-Suriye ilişkileri iki ülkenin entegrasyonu olarak tanımlanabilecek bir evreye girmiştir.⁹

Türkiye-İsrail ilişkilerindeki kötüleşme, bir yıl sonra, Mayıs 2010’da gerçekleşen Mavi Marmara baskını ile kopma noktasına gelirken, Türkiye-Suriye ilişkileri her açıdan gelişmeye devam etmiştir. İki ülke arasında vizelerin karşılıklı kaldırılmasıyla daha da gelişen ilişkiler, kendini güvenlik alanında da hissettirmiştir. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Şubat 2011’de Asi Nehri üzerine inşa edilmesi planlanan Türkiye-Suriye Dostluk Barajının temel atma töreninde Beşar

Esad’a ‘kardeşim’ diye hitap ederek Türkiye-Suriye ilişkilerindeki tarihi ilerlemeyi belirtmiş, ortak tarih ve kültür paydası içinde Suriye’ye seslenerek “Bizler tarihin bizi birbirimize kardeş kıldığı ve eylediği milletleriz. Tarih boyunca bizim kaderimiz hep ortak oldu, hep birlikte yürüdüğümüzü attı” demiştir.¹⁰ Fakat bir ay sonra Mart 2011’de Suriye’de başlayan rejim karşıtı gösteriler Türkiye’yi Beşar Esad ile olan ilişkilerinde ikileme bırakmış ve Türkiye-Suriye ilişkilerinde gerilimli bir dönem başlamıştır.

Beşar Esad, iktidara geldikten sonra demokratikleşme, yolsuzluklarla mücadele, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi gibi reformlar vaat etmesine rağmen, Hafız Esad döneminde rejimin merkezine oturan eski muhafızların sistem içindeki gücü ve 2003 Irak ile 2006 Lübnan savaşları gibi krizler sebebiyle reformları hayata

Suriye’de rejim karşıtı gösterilerin ve halka uygulanan şiddetin bir hayli uzun süreceğini tahmin edebiliriz. Türkiye, Şam’a yönelik yaptırımları ağırlaştıracağıının ve Suriyeli muhalifler üzerinden Esad yönetimine karşı yeni bir siyasete başlayacağıının sinyallerini vermektedir.

geçirmemiştir. Esad, iktidara geldikten sonra reform için umutlar artsa da, 2000-2001 ve 2003-2005 yılları arasında Şam Baharı olarak adlandırılan, toplumun çok farklı kesimlerini temsil eden muhaliflerin¹¹ reform çağruları rejim tarafından göz ardı edilmiş ve birçok muhalif lider tutuklanmıştır.¹² Beşar Esad’ın sürekli reform vaat edip hiçbir adım atmaması kendisine duyulan ümitlerin azalmasına yol açmış ve babasından farksız bir lider olduğuna dair beslenen kanaatler pekişmiştir. Tunus, Mısır ve Libya’daki diktatörlüklere karşı demokrasi ve özgürlük talep eden halk ayaklanmalarının başlamasıyla ortaya çıkan ‘Arap Baharı’ Mart 2011’de Suriye’yi de etkilemeye başlamıştır.

Mart 2011’de Dera’da başlayan gösterilerin Şam, Halep, Hama, Humus, Lazkiye, Banyas, Deir ez-Zor gibi önemli şehirlere sıçramasıyla Beşar Esad üçüncü ve daha güçlü bir muhalefet dalgası ile karşı karşıya kalmıştır. Rejimin eski alışkanlıklarından kurtulmadığının bir göstergesi ise ordu birliklerinin göstericilere sert tepki göstermesi ve yüzlerce kişiyi gözünü kırpmadan öldürmesi olmuştur. Beşar Esad ise reform yanlısı bir görüntü sergilemek için 1963 darbesinden beri yürürlükte olan olağanüstü hal yasasının ve Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kaldırıldığını ilan etmiş ayrıca Suriyeli kimliksiz Kürtlere vatandaşlık vermiştir. Esad, aynı zamanda, sivil göstericileri eli kanlı teröristler olarak göstermeye ve yabancı komploları öne çıkarmaya çalışarak rejimin uyguladığı şiddeti meşrulaştırma gayreti içine girmiştir. Mart ayından itibaren barışçıl gösteri yapanlara özellikle tanklar eşliğinde operasyonlar yapılması ve üzerlerine rastgele ateş açılması sonucu yüzlerce kişi hayatını kaybetmiştir.

Şam yönetimiyle ilişkileri uzun bir süredir kötü olan ABD, Esad’ı uyguladığı şiddet sebebiyle kınamış, Nisan ayında uygulamaya başladığı ekonomik ve siyasi yaptırımları takip eden aylarda daha da ağırlaştırmıştır. Şiddetin devam etmesi üzerine Barak Obama 18 Ağustos’ta Esad’ın meşruiyetini kaybettiğini belirterek görevden çekilmesi çağrısında bulunmuştur.¹³ ABD’nin yanı sıra, muhalif gösterilere karşı şiddete başvuran Şam yönetimine Mayıs ayından itibaren özellikle ekonomik yaptırımlarda bulunan Avrupa Birliği de tutumunu sertleştirmiş, Barak Obama’nın ardından AB Dışişleri Yüksek Temsilcisi Catherine Ashton yaptığı açıklamada Esad’ın meşruiyetini yitirdiğini ve istifa etmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁴ Rusya ve Çin gibi uluslararası aktörlerse Beşar Esad’a biraz daha süre tanınması noktasında ihtiyatlı bir politika takip etmiştir.

Arap Baharı’nın Türkiye-Suriye İlişkilerine Etkisi: Pragmatik İttifakın Sonu

Arap Baharı, ‘komşularla sıfır sorun politikası’ izleyen AK Parti’yi gayet iyi ilişkiler içinde olduğu Mısır, Libya ve Suriye gibi ülkeleri yöneten diktatörlerle demokrasi talep eden halk arasında seçime zorlamıştır. Bu noktada Türkiye, Ortadoğu’da demokratik değerlere sahip olan tek Müslüman ülke olarak halk ayaklanmalarının çıktığı ülkelere yönelik politikasını açıklamada önce sessiz kalsa da daha sonra özgürlük ve demokrasi talep eden halklardan yana tavır almıştır. Arap Baharı’nın Türk dış politikasını karşı karşıya bıraktığı ikilem Türkiye-Suriye ilişkilerini de derinden etkilemiştir.

Suriye’de Mart ayında başlayan gösteriler ülkenin birçok kentine yayılmış ve rejim değişikliği

talepleri her geçen gün daha yüksek sesle dile getirilerek, halk 'koru imparatorluğu' olarak adlandırılan Baas diktatörlüğüne karşı baş kaldırmıştır. Olayların patlak vermesinden itibaren Beşar Esad yönetimine sivil göstericilere karşı şiddet kullanmaması ve demokratik geçiş için reformları hayata geçirmesi yönünde telkinlerde bulunan Erdoğan hükümeti, Şam yönetiminin aldığı sert önlemler ve ardı ardına gelen ölüm haberleri karşısında duyduğu endişeleri dile getirmeye başlamış ve Beşar Esad'ı reform sürecini hızlandırması konusunda uyarılmıştır. Fakat Esad, tıpkı babası gibi, baskı altına alınmaktan nefret eden bir lider olduğu için reformları dilediği zaman yapmak istemiş¹⁵, dolayısıyla, Türkiye'nin sözünü dinlemeyerek Suriye'nin birçok kentinde barışçıl yönetim karşıtı gösterilere ordu birliklerini göndererek cevap vermiştir. Suriye ordusunun uyguladığı vahşet ve halkın üzerine rastgele ateş açması Türkiye-Suriye ilişkilerinde soğuk rüzgârlar esmesine yol açmıştır.

Mahir Esad komutasındaki birliklerin muhalif gösterilerin olduğu şehirlere tanklarla operasyon düzenlemesi ve özellikle Hama'da tanklar eşliğinde gerçekleştirilen kapsamlı operasyonlarda onlarca kişinin yaşamını kaybetmesi Erdoğan hükümetini yeni bir Hama katliamı konusunda endişelendirmiştir. 6 Haziran'da Türkiye sınırına yakın bir noktada bulunan Cısr eş-Şuğur kasabasında Suriyeli 120 güvenlik görevlisinin katledilmesi sonrasında ordunun operasyon yapacağı korkusuyla binlerce Suriyelinin Hatay'a iltica etmeye başlaması ikili ilişkileri daha da kritik bir noktaya getirmiştir. 9 Haziran'da Başbakan Erdoğan, artan şiddet olayları sebebiyle Esad'a karşı kullandığı dili değiştirmiş ve beklenen reformların gelmemesi üzerine "Biz Suriye'deki gelişmelere daha fazla sessiz kalamayız. İyi ilişkiler ilelebet süremez" açıklamasında bulunmuştur.¹⁶ 20 Haziran'da Beşar Esad bir reform paketi açıklamış buna göre, seçimlerin yapılacağı ve çıkarılan genel affın kapsamının genişletileceği belirtilmiştir. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, bu açıklamalarına "Yetmez ama evet!" diyerek Esad'ı verdiği sözleri tutmaya ve çok partili siyasal sisteme geçmeye davet etmiştir.¹⁷ Türkiye ve dünyaya karşı oyalama taktiklerini sürdüren

Beşar Esad yönetimi, reform vaatlerine rağmen terörist olarak adlandırdığı göstericilere karşı operasyonlarını ara vermeden devam ettirmiştir.

Ramazan ayı boyunca devam eden şiddet dolayısıyla, 9 Ağustos 2011'de Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nu Şam'a gönderme kararı alan Erdoğan, bu ziyaretten önce yaptığı açıklamalarda "Suriye konusunu bir dış mesele olarak, bir dış sorun olarak görmüyoruz. Suriye meselesi bizim bir iç meselemizdir"¹⁸ ve "Suriye konusunda sabrın son anlarına geldik" demesi Şam yönetimi tarafından tepkiyle karşılanmış ve Esad'ın danışmanı Büseyna Şaban, Davutoğlu'nun Şam'a sert bir mesaj getirmesi durumunda terörü kınamayan Türkiye'ye daha sert bir tepki verileceğini ilan etmiş ve Suriye'nin iç işlerine karışılmaması gerektiğini bildirmiştir.¹⁹ Davutoğlu, Şam'a gerçekleştirdiği ziyarette Beşar Esad ile altı saatlik bir görüşme yapmış, bu görüşme sonunda Suriye tankları Hama'dan çekilmiştir. Fakat Türkiye'nin tankların çekilmesinden sonra operasyonların durması noktasındaki beklentileri gerçekleşmemiş ve Suriye'de ölü sayısı her geçen gün artmıştır. Türkiye'nin bütün uyarılarına rağmen Suriye'de devam eden şiddet Türkiye-Suriye ilişkilerini kopma noktasına getirmiştir.

Başbakan Erdoğan, 14 Eylül'de Mısır ziyareti sırasında Esad'ın Türkiye'nin bütün iyi niyetli çabalarına rağmen reformları gerçekleştirmediğini ve halkına zulmettiğini belirterek "Artık Esad'a inanmıyorum" açıklamasında bulunmuştur.²⁰ 21 Eylül'de BM'nin 66. Genel Kurul Genel Görüşmeleri'ne katılmak için gittiği New York'ta Barak Obama ile görüşen Erdoğan, "Suriye yönetimiyle görüşmelerimizi kesmiş durumdayız. Bu noktaya gelmek istemezdim ama Suriye yönetimi bizi böyle bir karar alma noktasına getirdi. Suriye yönetimine artık güvenimiz kalmamıştır" açıklamasını yaparak ABD ile birlikte Esad'a yaptırımlar konusunda ortak hareket edeceklerini belirtmiştir.²¹

Erdoğan'ın Suriye politikasını ABD ile aynı çizgide tanımlaması ve Beşar Esad ile ilişkilerini koparmasından sonra aynı ay içinde Türkiye, Suriye'ye yönelik ilk yaptırım kararını almış; bu-

Şam'daki Esad rejimi taraftarları, Rusya ve Çin'in bayraklarını açarak bu ülkelerin verdiği destek karşısında duydukları minneti ifade ediyor.

na göre Türk hava sahası Suriye'ye askeri malzeme taşıyan uçaklara kapatılmıştır.²² Başbakan Erdoğan, 26 Eylül'de ABD'de Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı'nda (SETA) yaptığı konuşmada Beşar Esad'ın halkın gözünde meşruiyetini yitirdiğini ve iktidardan çekilmesi gerektiğini açıkça belirtmiştir.²³ Erdoğan, 5 Ekim'de başladığı Güney Afrika gezisi sırasında da Beşar Esad'a yüklenmeye devam etmiş, Esad'ı olağanüstü hali kaldırdığı halde şiddeti durdurulmaması ve Hama-Humus gibi kentlerde gerçekleştirdiği katliamlar sebebiyle babasının yolundan gitmekle suçlamıştır. Erdoğan, ayrıca Türkiye'nin Suriye'ye daha fazla seyirci kalamayacağını vurgulamıştır. 5-13 Ekim arasında Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Suriye sınırında askeri tatbikat yapacağı haberinin gelmesi ile 'Türkiye, Suriye'ye müdahale edecek' yorumları yapılmaya başlanmıştır.²⁴ Bu sırada Erdoğan'ın 9 Ekim Pazar günü Hatay'da Suriyeli mültecilerin kaldığı

kamplara yapmayı planladığı ve Suriye'ye yönelik yeni ve daha kapsamlı yaptırımları açıklamasının beklendiği ziyaret büyük heyecan uyandırmış fakat Erdoğan'ın annesi Tenzile Erdoğan'ın vefat etmesi sebebiyle ileri bir tarihe ertelenmiştir.

Arap Baharı'nın 2011 Mart ayının ortasında Suriye'ye ulaşmasıyla birlikte Türkiye-Suriye ilişkileri gerginlikten kopuşa doğru ilerlerken, Türkiye, Suriyeli muhalif hareketlerle sürecin başından beri temas kurmuş, gerekli bütün lojistik, siyasi, diplomatik ve son olarak da askeri desteğini esirgememiştir.²⁵ 1-2 Haziran'da Antalya'da ilk buluşmasını²⁶ yapan Suriyeli muhaliflere kapılarını açan Türkiye, 16-17 Temmuz tarihlerinde muhaliflerin, 'Suriye İçin İstanbul Buluşması' isimli toplantısına da ev sahipliği yapmıştır. Ağustos ayının son haftasında yine İstanbul'da birleşme gündemiyle toplanan muhalifler, nihayet 2 Ekim'de içinde Müslüman Kar-

Suriye’de rejim değişikliği gerçekleşene kadar Türkiye ile arasında ‘kardeşlik’ ilişkilerinin bir daha kurulması söz konusu değildir. Esad yönetiminin elindeki tüm kartlarını kaybetmesi durumunda ise Kaddafi gibi sonuna kadar savaşıacağını tahmin etmek zor değildir.

deşler ve Kürtlerinde bulunduğu ülke dışındaki rejim karşıtlarını tek çatı altında birleştiren Suriye Ulusal Konseyi’ni akademisyen Burhan Gaylor liderliğinde kurmayı başarmıştır.²⁷ Suriyeli muhaliflerin örgütlenmesinde ve tek çatı altında toplanmasında aktif rol alan Türkiye “Hür Suriye Ordusu” isimli silahlı muhalif örgütün liderlerinden Riyad el-Esad’ı ülkeye kabul etmiş hatta askeri koruma sağlamıştır.²⁸ Nihayet Türkiye, 18 Ekim’de Suriye Ulusal Konseyi ile ilk resmi temas kuran ülke olarak Suriye’ye yönelik gelecekte izleyeceği politikalar hakkında ipucu vermiştir.²⁹ Her ne kadar Davutoğlu, bu görüşmenin bir “tanınma” olmadığını belirtse de³⁰ Beşar Esad’a karşı birleşen muhaliflerle ilk resmi görüşmeyi yapan ülkenin Türkiye olması son derece önemlidir.

Arap Baharı’nın etkisiyle Türkiye, Şam yönetimine karşı tavrını netleştirirken, 5 Ekim’de Fransa’nın, İngiltere, Almanya ve Portekiz ile işbirliği halinde hazırladığı Suriye’ye karşı tedbirler öneren karar tasarısı BM Güvenlik Konseyi’nde görüşülmüştür. Fakat 15 üyeli Konsey’de yapılan oylamada daimi üyeler Rusya ve Çin’in kararı veto etmesi, geçici üyeler Güney Afrika, Hindistan, Lübnan ve Brezilya’nın da çekimser oy kullanması sonucu Suriye uluslararası yaptırımlardan kurtulmuştur.³¹ Her ne kadar Rusya ve Çin yaptırımları veto etse de Esad’ı vaat ettiği reformları hayata geçirmesi konusunda uyarılmış,³² Medvedev Esad’a reformları gerçekleştirmediği takdirde çekilme çağrısında bulunmuştur.³³ Bu tavır, Rusya ve Çin’in Ortadoğu’daki stratejik müttefiki Suriye’de olası bir rejim değişikliğinin kendi çıkarlarını tehlikeye atacağından Esad’ı kaybetmek istemediklerinin fakat reform konusunun takipçisi olacaklarının bir göstergesidir.

Türkiye’nin Esad ile köprüleri atmasının aksine İran, Suriye’deki halk ayaklanmasını Tahran-Şam-Hizbullah eksenini, bir diğer adıyla direniş cephesini, yok etmeye yönelik Batı komplosu olarak değerlendirmiş, İsrail ve ABD’nin bölgedeki planlarının önüne geçilmesi için Suriye’de güvenlik ve istikrarın korunmasına önem vererek stratejik müttefiki olan Esad yönetimine destek vermiştir. Fakat Esad’a çekilmesi yönünde yapılan uluslararası baskılar sonucu Ahmedinecad, Şam yönetimine halkın meşru taleplerine yanıt vermesini telkin ederek reform yolu ile Suriye’de istikrarın sağlanmasını hedeflemiştir.³⁴ Tıpkı Rusya ve Çin gibi İran da Ortadoğu’daki baş müttefiki olan Beşar Esad’ın son ana kadar reform yolu ile iktidarda kalmasını sağlamak istemekte ve Suriye’yi kaybetmek istememektedir.

Bu bağlamda, İran’ın Suriye’ye verdiği destek Esad’ın elinde önemli bir kart olarak dururken, Şam yönetimi kendisine tehdit olarak görmeye başladığı Türkiye ile ilişkilerini koparmaktan çekinmeyerek ikili ilişkilerde karşılıklı çıkarlara ne derece önem verdiğini göstermiştir. Esad yönetimi, Hatay’daki Suriyelilerin kaldığı çadır kamplarına ilişkin karalama kampanyası başlatmıştır. Bu çerçevede, Suriye Resmi Haber Ajansı tarafından 4 Ekim’de Türkiye sınırına yakın bir bölgede ülkeye kaçak yollarla sokulmuş silahların bulunduğu³⁵ haber yapılmıştır. Beşar Esad, 8 Ekim’de yaptığı açıklamada Türkiye’yi Suriye’nin içinde bulunduğu durumdan istifade etmeye çalışırsa daha büyük bir krizle karşı karşıya kalacağı konusunda uyarılmış ve Türkiye’nin Suriye’yle aynı siyasi, ekonomik ve mezhepsel yapıyı paylaştığını belirterek aynı durumla karşı karşıya olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca 10 Ekim’de Malezya’da

açıklamalarda bulunan Esad'ın danışmanı Büseyne Şaban, "Türkiye'nin, olayları kışkırtma ve körüklemesi yerine Suriye'deki çok partili sistemi ve demokrasiyi desteklemesini bekliyorduk..." diyerek³⁶ Türkiye ile gelinen noktayı özetlemiştir.

Türkiye'nin Esad ile 'kardeşlik' olarak tanımladığı ilişkisinin yükseliş ve düşüşünü Suriye dış politikasının pragmatik doğasına bakarak anlamak mümkündür. Beşar Esad, 2003 Irak işgali sonrasında İsrail, ABD ve Fransa'nın baskılarına karşı bölgesel ittifaklarını, tıpkı Hafız Esad'ın daha önce başka ülkelerle yaptığı gibi, çeşitlendirme ihtiyacı duymuştur. Esad, AK Parti'nin 'komşularla sıfır sorun' paradigmasıyla kesişen bu yaklaşımı sayesinde, Suriye için bunalımlı bir dönemde Irak işgaline karşı çıkan ve İsrail'le ilişkilerini normalleştiren Türkiye ile pragmatik bir ittifak kurmuştur. Fakat Esad, yine babası gibi, Nusayri mezhebine dayanan rejimin bekasını ve devletin ulusal güvenliğini korumayı temel hedef edinmiş, bu iki noktadan asla taviz vermeyerek gerekli gördüğünde Türkiye ile olan ittifakından vazgeçmiştir.

Beşar Esad, Baas rejimini tehdit etmeyen, Suriye'nin iç işlerine karışmayan ve İsrail'e karşı ülkesinin güvenliğine katkı sağlayan bir Türkiye ile ilişkilerini geliştirmeyi kendi çıkarlarına uygun bulmuştur. Fakat aynı Türkiye'nin, Arap Baharı'yla birlikte, kendisine reform yönünde baskı yapması, muhaliflere kol kanat germesi ve ABD ile aynı çizgide askeri yaptırımları uygulamaya koymasını kabul etmemiş ve Türkiye ile olan ittifakını sona erdirmekten çekinmemiştir. Bu tavır, Hafız Esad döneminden beri Suriye dış politikasının en temel yaklaşımlarından biri olan çeşitli bölgesel ve küresel güçlerle kurulan ve ihtiyaç halinde değiştirilen pragmatik ittifak politikasının Beşar Esad tarafından Türkiye ile ilişkilerde miras alındığının açık bir göstergesidir. Bu bağlamda, Türkiye'nin son yıllarda geliştirdiği dostane ilişkilere ve akrabalık bağlarına dayanarak Beşar Esad yönetiminden Suriye'de demokrasiye geçiş reformlarına öncülük etmesini beklemesi ve sözünün dinleneceğini düşünmesi aşırı iyimserlik olarak yorumlanabilir. Totaliter otoriter bir doğaya sahip olan Baas diktatörlü-

ğünün köklü reformlar yapmasını beklemek en önemli Suriye uzmanlarından biri olan Nikolaos van Dam'ın da belirttiği gibi imkânsızdır.³⁷ Suriye tarihi boyunca birçok kez seçimleri boykot eden Baas Partisi'nden demokratik ve çok partili siyasi sistemi hayata geçirecek reformları beklemek Alevi azınlık üzerine inşa edilen rejimin yıkılmasıyla sonuçlanacaktır.

Sonuç

Sonuç olarak, Beşar Esad, Hafız Esad döneminden beri devam eden Suriye dış politikasının pragmatik karakterini özellikle kurduğu çeşitli ittifaklar bağlamında aynen sürdürmüştür. Beşar Esad yönetiminin asıl tehdit olarak algıladığı İsrail ve ABD'ye karşı bölgesel olarak İran gibi bir gücü arkasına alması ve elinde Hizbullah, Hamas gibi caydırıcı kozların bulunmasının yanı sıra Rusya ve Çin'in Güvenlik Konseyi'nde, en azından şimdilik, yaptırımları engellemesi Suriye'yi kısmen de olsa rahatlatmıştır. Dolayısıyla Esad rejiminin elinde iktidarını sürdürmek için kullanabileceği birden fazla kart halen bulunmaktadır.

Beşar Esad, Suriye'nin bölgesel izolasyon içerisine girdiği 2003 Irak Savaşı sonrasında İran ve Türkiye ile stratejik ittifaklar geliştirme gereksinimi duymuştur. Fakat Arap Baharı'nın Suriye'ye ulaşmasıyla birlikte İran, Şam yönetimine destek verirken, Türkiye'nin Batı ile uyum halinde Esad yönetimi üzerinde kademeli olarak baskı uygulaması ve muhaliflere destek vermesi iki ülke arasındaki ilişkileri koparmıştır. Suriye'nin Arap Baharı'yla birlikte politikalarını ABD çizgisine çeken Türkiye'nin uyarılarını dikkate almaması, pragmatik ittifak değişikliklerini Suriye dış politikasının geleneksel modellerinin en önemlilerinden biri olarak miras alan Beşar Esad yönetimi için normal bir davranış biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Rejimin tehlikeye girdiği ve uluslararası baskıların arttığı bir dönemde Türkiye ile pragmatik bir işbirliğine giren Esad, yine uluslararası baskıların arttığı bir dönemde bu ittifaktan, elinde kullanabileceği farklı kartlar olduğu için vazgeçmiştir.

Suriye'de ordu ve güvenlik güçlerinin Nusayri azınlığın kontrolünde olması, rejimin yıkılması-

nın Nusayrilerin yüzyıllar sonra elde ettiği ayrıcalığı yok etme ve Sünnilerle bir mezhep savaşının fitilini ateşleme ihtimali, Suriye'yi Tunus, Mısır ve Libya'daki rejimlerden farklılaştırmaktadır. Suriye'de demokratik değişim ve çok partili siyasal yaşama geçiş rejimin bekasını tehdit edeceğinden dolayı köklü reformların uygulanma ihtimali son derece zayıftır. ABD ve AB'nin askeri seçeneği masaya yatırıp uluslararası bir müdahale yolu ile Esad rejimini devirme arzusu işgalin maliyetinin Suriye'nin petrol kaynaklarıyla karşılanamayacak kadar yüksek olmasından dolayı zor görünmektedir. Nitekim ABD'nin Şam Büyükelçisi Robert Ford, Time dergisine verdiği demeçte "ABD'nin Libya'ya müdahale ettiği gibi Suriye'ye müdahale etmeyeceğini, muhalefet açısından asıl meselenin, rejim içinden nasıl destek alacaklarını ve sorunu çözmek için dışarıya bakmamanın bir yolunu bulmaları gerektiğini" belirtmiştir. Ford'un ayrıca, "Bu bir Suriye sorunu ve çözüm de Suriye'den gelmeli"³⁸ açıklaması ABD'nin stratejisinin işgalden ziyade iç muhalefete bağlandığının bir göstergesidir. Fakat Suriye'de ordu, istihbarat servisleri ve Baas Partisi içerisinde Nusayri azınlığın safları sıklaştırmış olması ve dış muhalefetin aksine iç muhalefetin güçsüz olması Libya'da olduğu gibi Batı'nın rejimi içten devirme ihtimalini zayıflatmıştır. Esad

rejiminin devrilmesiyle Ortadoğu'nun istikrarsızlaşması, Suriye'de mezhep savaşı çıkması ve radikal İslamcı bir rejimin Şam'da iktidara gelerek İsrail'e daha büyük bir tehdit oluşturması ihtimalleri ABD'yi düşündürülen diğer faktörler olarak sayılabilir.

Mevcut koşullar içinde Suriye'de rejim karşıtı gösterilerin ve halka uygulanan şiddetin bir hayli uzun süreceğini tahmin edebiliriz. Türkiye, ABD ve AB ile işbirliği halinde Şam'a yönelik yaptırımları ağırlaştıracağı ve Suriyeli muhalifler üzerinden Esad yönetimine karşı yeni bir siyasete başlayacağını sinyallerini vermektedir. Bu bağlamda, Suriye'de rejim değişikliği gerçekleşene kadar iki ülke arasında 'kardeşlik' ilişkilerinin bir daha kurulması söz konusu değildir. Beşar Esad'ın Türkiye ile ilişkilerini koparmasının ardından Rusya, Çin ve İran'la ittifaklarını korumaya ve çeşitli pragmatik ittifaklarla elindeki kartları çoğaltmaya çalışacağı açıktır. Beşar Esad iktidarını muhafaza edebilmek için elindeki bütün bölgesel ve küresel kartları son ana kadar oynamaktan çekinmeyecektir. Esad yönetiminin elindeki tüm kartlarını kaybetmesi durumunda ise Kaddafi gibi sonuna kadar savaşacağını tahmin etmek zor değildir.

□

DİPNOTLAR

- 1 Hafız Esad döneminde politik gücün çeşitli aygıtlar vasıtasıyla devlet başkanının elinde merkezileşmesi için, bkz. Raymond Hinnebusch, Syria: Revolution from Above, London and New York: Routledge, 2001, s. 61-84.
- 2 Mezhep, bölge ve aşiret faktörünün Suriye politikasındaki önemini vurgulayan bir çalışma için bkz. Nikolaos Van Dam, Suriye'de İktidar Mücadelesi: Esad ve Baas Partisi Yönetiminde Siyaset ve Toplum, çevirenler Semih İdiz ve Aslı Falay Çalkıvık, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- 3 Raymond Hinnebusch, Syrian Foreign Policy under Bashar al-Assad, Ortadoğu Etütleri, cilt 1, sayı 1, Temmuz 2009, s. 16-20.
- 4 Bkz. Syria under Bashar (I): Foreign Policy Challenges, International Crisis Group, 11 Şubat 2004.
- 5 Alfred B. Prados and Jeremy M. Sharp, Syria: Political Conditions and Relations with the United States After the Iraq War, Congressional Research Service Report for Congress, Şubat 2005, s. 25-27.
- 6 Bayram Sinkaya, İran-Suriye ilişkileri ve Suriye'de Halk İsyanı, Ortadoğu Analiz, Cilt 3, Sayı 33, Eylül 2011, s. 41-42.
- 7 Oytun Orhan, Türkiye-Suriye Askeri Tatbikatı ve İsrail'in "Rahatsızlığı", ORSAM Dış Politika Analizi, 28 Nisan 2009, <http://www.orsam.org.tr/yzagoster.aspx?ID=243>.

- 8 Veysel Ayhan, Türkiye - Suriye Arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Dönemi, ORSAM Dış Politika Analizi, 15 Ekim 2009, <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=378>.
- 9 Veysel Ayhan, Türkiye-Suriye Stratejik İşbirliği Konseyi'nin Birinci Başbakanlar Düzeyi Toplantısı, ORSAM Dış Politika Analizi, 23 Aralık 2009, <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=503>.
- 10 "Türkiye-Suriye Dostluk Barajı'nın Temeli Atıldı," Dünya Bülteni, 06 Şubat 2011.
- 11 Suriye'li muhalif grupların detaylı bir analizi için bkz. Seth Wikas, Battling the Lion of Damascus: Syria's Domestic Opposition and the Assad Regime, The Washington Institute for Near East Policy, Mayıs 2007, ayrıca bkz. Joshua Landis and Joe Pace, The Syrian Opposition, The Washington Quarterly, Kış 2006-2007, s. 45-68.
- 12 Beşar Esad iktidarının ilk yılları ve reform beklentileri için bkz. Eyal Zisser, Commanding Syria: Bashar al- Assad and the First Years in Power, London: I. B. Tauris, 2007.
- 13 "Esad Köşeye Sıkıştı," Ntvmsnbc, 18 Ağustos 2011.
- 14 "ABD ve Avrupa Esad'ın İpini Çekti," Sabah, 19 Ağustos 2011.
- 15 Patrick Seale, Is the Syrian Regime in Danger?, 4 Nisan 2011, <http://www.agenceglobal.com/article.asp?id=2530>.
- 16 "Erdoğan'dan Esad Ailesine Sert Mesaj," Hürriyet, 10 Haziran 2011.
- 17 "Esad'dan Oyalama Taktiği," Sabah, 21 Haziran 2011.
- 18 "Erdoğan'dan Suriye Açıklaması," Hürriyet, 22 Eylül 2011.
- 19 "Şam'dan Erdoğan'a Sert Yanıt," Milliyet, 07 Ağustos 2011.
- 20 "Kimse Esad'a İnanmıyor, Ben de İnanmıyorum," Dünya Bülteni, 14 Eylül 2011.
- 21 "Esed'le Görüşmeler Kesildi Şam'a Yaptırımlar Yolda," 22 Eylül 2011, <http://www.turkiyesuriye.com/2011/09/22/essedle-gorushmeler-kesildi-sama-yaptirimlar-yolda/>
- 22 "Türkiye, Hava Sahasını Askeri Sevkiyata Kapattı," Hürriyet, 22 Eylül 2011.
- 23 Başbakan Recep Tayyip Erdoğan SETA'da, 26 Eylül 2011, <http://www.setav.org/public/HaberDetay.aspx?Dil=tr&hid=86892&q=basbakan-recep-tayyip-erdogan-seta-da>
- 24 "Suriye Sınırında Kritik Tatbikat," Sabah, 4 Ekim 2011.
- 25 Veysel Ayhan, Türkiye ve Suriye Muhalefeti: Şam'a Siyasi, Diplomatik, Ekonomik Ve Askeri Yaptırımlar, ORSAM Dış Politika Analizi, 5 Ekim 2011, <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=2709>.
- 26 Muhaliflerin Antalya toplantısının analizi için bkz. Veysel Ayhan ve Oytun Orhan, Suriye Muhalefeti'nin Antalya Toplantısı: Sonuçlar, Temel Sorunlara Bakış ve Türkiye'den Beklentiler, Ortadoğu Analiz, Cilt 3, Sayı 31/32, Temmuz-Ağustos 2011, s. 8-16.
- 27 Suriye Ulusal Konseyinin oluşum aşaması, yapısı ve hedefleriyle ilgili bkz. Oytun Orhan, Suriye'de Sonun Başlangıcı: Yaptırım Dönemi ve Suriye Ulusal Konseyi, Ortadoğu Analiz, Cilt 3, Sayı 34, Ekim 2011, s. 46-50.
- 28 Veysel Ayhan, Türkiye ve Suriye Muhalefeti: Şam'a Siyasi, Diplomatik, Ekonomik Ve Askeri Yaptırımlar, ORSAM Dış Politika Analizi, 5 Ekim 2011, <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=2709>.
- 29 "Turkey Meets Members of Opposition Syrian National Council," The Washington Post, 18 Ekim 2011.
- 30 "Suriyeli Muhaliflerle İlk Resmî Temas," Zaman, 19 Ekim 2011.
- 31 "The First Legally Binding Decision Against Syria Fails at the UN," Syria Comment, 5 Ekim 2011. http://www.joshualandis.com/blog/?p=12401&utm_source=feedburner&utm_medium=email&utm_campaign=Feed%3A+Syriacomment+%28Syria+Comment%29
- 32 "Çin'de Esad'a Nota Verdi," Ntvmsnbc, 11 Ekim 2011.
- 33 "Rusya'dan Esad'a: Ya Reform yap ya git," BBC Türkçe, 7 Ekim 2011, http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2011/10/111007_medvedev_syria.shtml
- 34 Bayram Sinkaya, İran-Suriye İlişkileri ve Suriye'de Halk İsyanı, Ortadoğu Analiz, Cilt 3, Sayı 33, Eylül 2011, s. 43-47; Ayrıca bkz. "Suriye Halkının Demokrasi Dersine İhtiyacı yok," SANA, 4 Ekim 2011.
- 35 "Türkiye Sınırı Yakınlarında Büyük Oranda Silah Ele Geçirildi," SANA, 4 Ekim 2011.
- 36 "Türkiye'nin Kışkırtma Yerine Reformları Desteklemesini Temenni Ederdik," SANA, 10 Ekim 2011.
- 37 "Nikolaos van Dam: The Syrian regime is rapidly running out of options," The Independent, 10 August 2011.
- 38 "ABD Suriye'ye Müdahale Etmez," Sabah, 28 Eylül 2011.